

OSMANLI DEVLETI'NDE NEHIRLER VE GÖLLER 1

Hazırlayanlar

Prof. Dr. Şakir BATMAZ - Doç. Dr. Özen TOK

Yayınevi

Not Yayınları, Kayseri 2015

Kitap Tasarım

Hilal ÇELİK

Baskı

Ekspres Baskı, Kayseri 2015

Tüm hakları saklıdır.

Tamamı veya bir kısmı izinsiz basılamaz,
çoğaltılamaz, kaynak gösterilmeden iktibas edilemez

ISBN 978-605-64249-4-6

İÇİNDEKİLER

8 SUNUŞ

10 ESER HAKKINDA

NEHİR, GÖL VE SAVAŞ

15 Osmanlı Sefer Organizasyonundan Bir Kesit: 16. ve 17. Yüzyıllarda Tuna'da Kurulan Askerî Köprüler
Prof. Dr. İdris BOSTAN

31 Osmanlıların Tuna'nın Kuzeyine Yönelik İlgileri (XVI. Asırda) Erdel Örneği
Prof. Dr. Feridun EMECEN

47 16. ve 17. Yüzyıllarda Belgrat'tan Viyana'ya Kadar Tuna Boyunun Askerî-İktisadî ve Yerleşmeler Açısından Önemi
Prof. Dr. Geza DAVID

67 Operations on the Danube During Russo-Turkish Wars of 1768-1774 and 1787-1791
Prof. Dr. Galina GREBENSHCHIKOVA

71 Bağdadlı Nazmî-Zâde Murteza'nın, İcmâl-i Sefer-i Nehr-i Ziyab Adlı Risalesine Göre Ziyab Seferi ve Nehirde Yapılan Düzenlemeler
Doç. Dr. Mehmet TOPAL

87 Habsburg İmparatorluğu Tuna Donanmasının Yeniden Yapılandırılması Üzerine Planlar
Doç. Dr. Sándor PAPP

103 1711 Prut Sefer Organizasyonundan Bir Kesit: Tombaz Tedariki
Yrd. Doç. Dr. Murat TUĞLUCA

135 İran Seferlerinde Kara Yolu Ulaşımına Bir Alternatif: Van Gölü
Yrd. Doç. Dr. Serdar GENÇ

KILIÇ, Selda Kaya, "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa", *Ankara*, Vol.24, No.37, 2004, s. 99-111.

LAJMENGA ULQINI, "FKK Ada Bojana Ferienparadies an der Adria Küste"

<<http://www.visit-ulcinj.com/blog/2008/03/09/ulqin-ulcinj-montenegroferienparadies-an-der-adria-kuste/>> e.t. 10.10.2013.

MERCAN, Mehmet, "Sadriazam Ahmed Cevad Paşa'nın Seyahatnamesi" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Haziran S. 102.

Muâbedat Mecmuası, C. V, Tıpkı Basım, TTK Ankara 2008.

ÖZCAN, Uğur, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Karadağ Siyasi İlişkileri*, TTK, Ankara 2013.

ÖZKAYA, Yücel, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, YKY, İstanbul 2010.

SCHNEİDER-JACOBY, M., U. Schwarz, P. Sackl, D. Dhora, D. Saveljic and B. Stumberger *Rapid assessment of the Ecological Value of the Bojana- Buna Delta (Albania / Montenegro)*. Euronatur, Radolfzell 2006, Available online at <http://www.euronatur.org/uploads/media/Chapt_4_Rapid_assessment_of_the_Ecological_Value_of_the_BojanaBuna_Delta_01.pdf> e.t. 10.10.2013.

SPENCER, Edmund, *Travels in European Turkey in 1850*, vol. II (1851) Colburn and Co., London 1851.

TEMİZER, Abidin, *Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2013.

TOULJINCJ, "The River Bojana" Turisticka Organizacija Ulcinj, <<http://www.ulcinj.travel/en/the-river-bojana>> Ulcinj, E.t. 10.10.2013.

Türk Dil Kurumu Terimler Sözlüğü, "Irmak", TDK, <<http://tdkterim.gov.tr/seslisozluk/?kategori=yazimay&kelimesec=030886>> e.t. 11.06.2013.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, TTK, Ankara 1987.

WIKIPEDIA, The Free Encyclopedia, "Bojana River", <http://en.wikipedia.org/wiki/Bojana_River> e.t. 10.10.2013.

YAĞCI, Güler, "Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Vardar Nehri'nin Temizlik ve Islahı" *Temizlik Kitabı*, Ed: Emine Gürsoy-Naskali ve Salih Mehmet Arçın, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 91-130.

ZAMAN GAZETESİ, "Pingpong Diplomasisi'nin Mimarı Öldü" http://www.zaman.com.tr/dunya_pingpong-diplomasisinin-mimari-oldu_2052288.html e.t. 10.10.2013.

ULUSLARARASI BİR SINIR SORUNU OLARAK ŞATTÜ'L-ARAP NEHRİ

Dr. Burcu KURT-İstanbul Teknik Üniversitesi

Dicle ve Fırat Nehirleri'nin Irak'ın güneyinde yer alan Kurna mevkiinde birleştikleri noktadan Basra Körfezi'ne kadar uzanan yatağa Şattü'l-Arap Nehri adı verilir¹. Basra'yı geçtikten sonra Osmanlı-İran sınırını oluşturan Şattül-Arap Nehri, Muhammara'nın batısında bulunan Haffar Kanalı'nda Huzistan'dan gelen Karun Nehri'yle buluşarak, Fav boğazından Basra Körfezi'ne dökülür². Karun Nehri sularının bir kısmını Şattü'l-Arap'a paralel bir biçimde akarak Basra Körfezi'ne ulan Behmişir Nehri'ne akıtır. Bu iki nehir arasında kalan bölge Abadan veya Ceziretü'l-Hızır olarak adlandırılır³. Şattü'l-Arap Nehri ve civarı, yüzyıllar boyunca İran ve Osmanlı devletlerinin toprakları arasında sorunlu bir sınır oluşturmuş ve bu sınırın saptanabilmesi için iki devlet arasında bir çok anlaşma yapılmıştır.

Osmanlı Devleti ile İran arasındaki sınır sorununun 16. yüzyıla kadar uzanan bir tarihi vardır. Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar bu devletlerden her biri diğerinin güçsüzlüğünü fırsat bilerek topraklarını işgal etmiş ve bu yüzden sınırdaki coğrafi bölgeler zaman zaman el değiştirmiş, durmaksızın yenilenen fakat çözüm getiremeyen anlaşmalar birbirini izlemiştir. Osmanlı ve İran Devletleri arasında sınır anlaşmazlığının kökenlerini, iki devlet arasında yapılan ilk anlaşma olan 1555 Amasya Anlaşmasına kadar götürmek mümkündür⁴. Bununla birlikte genel olarak Şattül-Arap sorununun ortaya çıkışında, 1639 Kasr-ı Şirin Anlaşması başlangıç kabul edilir. 1639 yılından sonra yaşanan yeni savaşlar, yeni anlaşmaları da beraberinde getirmiş fakat bu anlaşmalar da mevcut durumda bir değişiklik yaratmamıştır⁵. 1727 Hamedan, 1746 Kerden Anlaşmaları ve 1823 Erzurum Anlaşması⁶, 1639 Kasr-ı

¹ Amatzia Baram, "Shatt Al-Arab", *EI*, Leiden 1996, IX, 368; J. V. Harrison, "The Shatt-el-Arab", *Asian Affairs*, Germany 1942, C XXIX, s.44; Metin Tuncel, "Fırat", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 13, İstanbul 1996, s.32; Metin Tuncel, "Dicle", *DİA*, C.9, İstanbul 1994, s.281.

² Şemseddin Sami, "Şat", *Kâmûsü'l-Âlâm*, İstanbul 1308, C. IV, s.2859; Kaiyan Homi Kaikobad, *The Shatt-al-Arab Boundary Question*, Oxford 1988, s.5.

³ R. M. Savory, "Khurramshahr", *EI*, Leiden 1979, V, 65. Bu adaya Ceziretü'l-Hızır denilmesinin sebebi Hızır Peygamberin makam-ı Şerifi'nin bu adada bulunduğu dair olan inançtır. Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, İstanbul 1997, s.19.

⁴ Keith Mc Lachlan, "The Iran-Iraq Boundary Question", *The Iranian Journal of International Affairs*, C. III-IV, 1993-94, s.585.

⁵ J.B. Kelly, *Britain and the Persian Gulf 1795-1880*, Oxford 1968, s.39.

⁶ 1823 Erzurum Anlaşması'nın tam metni için bkz. J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, Vol. I, Princeton 1965, s.90-92.

Şirin anlaşmasını tekrardan öteye geçememiştir⁷. Şattü'l-Arap sorununa modern anlamda ve nihai çözüm çarelerinin aranması ancak sömürgeci devletlerin devreye girmesiyle 1847 yılında gündeme gelmiştir.

Şattü'l-Arap Nehri ve civarındaki bölgenin uzun müddet sınır anlaşmazlıklarına sahne olmasının en önemli etkenlerinden biri, sınırın Osmanlı ve İran Devletleri tarafından belirli bir hat şeklinde değil; burada yaşayan yerleşik ve göçebe kabilelerin değişken sadakati üzerine bina edilmiş, sınırları belirsiz bir bölge olarak tanımlanmasıydı. Bölgenin aşiret ağırlıklı sosyo-ekonomik yapısı da bu durumu perçinlemiştir. Şattü'l-Arap Nehri ve civar alanlarının, İran sınırında ve merkeze uzak olması buradaki aşiretlerin iki devleti birbirine karşı kullanarak çıkar sağlama girişimlerine imkân vermiş ve bunların yarı otonom bir yapı geliştirmelerine sebep olmuştur. Statükoya göre İran veya Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan aşiretler böylece hem bu devletler için içe dönük olarak, hem de iki devlet arasında neredeyse uluslararası hâl alan bir problem teşkil etmiştir⁸.

Şattü'l-Arap bölgesi bulunduğu coğrafi konum itibariyle ticari olarak da stratejik bir önemde bulunmaktaydı. Bölgenin bu konumundan en fazla payı alan ise Muhammara şehriydi. Muhammara'nın Hint Okyanusu ile Akdeniz arasındaki işlek ticaret yollarının tam ortasında yer alması buradan elde edilecek olan gümrük vergisi gelirlerinin hacmini arttırmaktaydı⁹. Basra Körfezi üzerinden gemi veya kayıklarla Şattü'l-Arap'a ulaşan Hindistan ve Avrupa mallarından bir kısmı bölge ahalisinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere Basra'da pazara sunulmakta, diğer kısım ise direkt olarak Basra'dan Karun Nehri vasıtasıyla Muhammara'ya nakledilmekteydi¹⁰. Bölgede gerek Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde olan kesimden gerekse İran'a geçecek olan mallardan elde edilen büyük miktarda vergi gelirleri 20. yüzyılın başında Muhammara şehri ve civarı üzerindeki İran ve Osmanlı'nın hâkimiyet iddialarını tetikleyen başlıca unsurlardan biri olmuştur¹¹.

⁷ Kaikobad, *a.g.e.*, s.8; Richard Schofield, "Interpreting a Vague River Boundary Delimitation: the 1847 Erzurum Treaty and the Shatt al-Arab before 1913", *The Boundaries of Modern Iran*, London 1994, s.75; C. J. Edmonds, "The Iraqi-Persian Frontier: 1639-1938", *Journal of the Royal Society for Asian Affairs*, C.VI, 1975, s.147; Peter Hünseler, "The Historical Antecedents of the Shatt al-Arab Dispute", *The Iran-Iraq War*, Beckenham 1984, s.10.

⁸ Şattü'l-Arap sorununun bu denli uzun bir dönem gündemde kalmasına yol açan aşiretlerin başında ise Muhammara ve Basra civarında meskun Kaab aşiretini zikretmek mümkündür. Kaab aşireti ve aşiretin şeyhi Hazal Han için detaylı bilgi için bkz. Burcu Kurt, *Ortadoğuda Bir İstikrarsızlık Unsuru: Şattü'l-Arap Sorunu*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s.11-14; Mustafa al-Najjar, Najdat Fathi Safwat, "Arab Sovereignty Over the Shatt Al-Arab During the Ka'bide Period", *The Iran-Iraq War*, Beckenham 1984, s.20-37; Babıali Hariciye Nezareti, *Muhammara Meselesi*, Matba'a-ı Amire 1334, s.3-4; Hürşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudüd*, s.19-27; Mustafa Abdülkadir en-Neccâr, *et-Tarihü's-Siyasi: li-İmâreti Arabistan el-Arabiye: 1897-1928*, Kahire Tarihsiz; Ali Muhammed Amir es-Seyyid, *Muhammarave Vahdet-i Osmaniye yahud Meşrutiyete Bir Hizmet*, Kahire 1911/1329.

⁹ Mustafa Al-Najjar- Najdat Fathi Safwat, "Arab Sovereignty Over the Shatt 'Al-Arab During the Ka'bide Period", *The Iran-Iraq War*, Beckenham 1984, s.21; Orhonlu-Işıksal, *a.g.m.*, s.78 ve 90; Babıali Hariciye Nezareti, *Muhammara Meselesi*, Matbaa-ı Amire 1334, s.3.

¹⁰ Basra'da pazara sunulan bu mallardan yararlanan ahalî arasında özellikle göze çarpanlar; Huzistan ve Luristan ahalisi ile Bahtiyarilerdi. Derviş Paşa, *a.g.e.*, s.11.

¹¹ Bölgenin Muhammara'yı da içine alan kısmı Osmanlı hâkimiyetindeyken Şattü'l-Arap boğazına giren

Şattü'l-Arap meselesinin 1830'lu yıllardan sonra uluslararasılaşmasına yol açan neden ise Şattü'l-Arap ve Karun nehirlerinin gemi ulaşımına elverişli bir yapıya sahip olduğunun keşf edilmesi olmuştur. 1835 yılında Albay Chesney önderliğinde bir grup İngiliz Dicle üzerinde gemileriyle bir keşif yolculuğu yapmış ve Basra Körfezi'ne ulaşmayı başarmıştı¹². Daha sonra 1837-39 seneleri arasında H. B. Lynch kaptanlığındaki Euphrates (Fırat) gemisiyle yapılan Dicle'de bir diğer keşif gezisi daha yapılmış ve bunun akabinde Lynch, Bağdad'da Dicle Nehri üzerinde gemi ulaşımını sağlamak amacıyla bir şirket kurmuştu¹³. Böylece faaliyete geçen Lynch Şirketi, Osmanlı Devleti'nden aldığı imtiyazla 1861 yılında bu nehirde ilk defa ticari amaçlarla buharlı gemi işletmeye başlatmış, daha sonra faaliyetlerini Fırat Nehri'ne de genişletmiştir¹⁴. Dicle, Fırat ve Şattü'l-Arap nehirlerinin ulaşımına elverişli yapısı çok çeşitli ticari malların Basra Körfezi'ne ve oradan da dünyanın farklı noktalarına ulaşmasını sağlıyordu. Bu durum, ulaşım konusunda sömürgeci devletlerin inisiyatif almak istemesine yol açarak 1830'lu yıllar sonrası bölgede yeni bir çekişme alanı yaratmıştır.

Bu nedenlere ek olarak 1823 Erzurum Anlaşması sonrasında İran ve Osmanlı Devletlerinin karşılıklı toprak işgalleri 1847 Erzurum Anlaşmasına giden süreci başlatmıştır. 1843 yılında İngiltere ve Rusya, Muhammara meselesi başta olmak üzere mevcut sınır problemlerinde aracılık yapmak üzere Osmanlı Devleti ve İran'a teklif götürmüşlerdir¹⁵. Tarafların bu öneriyi kabul etmeleriyle sömürgeci devletlerin yönlendirmeleri doğrultusunda gelişen, somut fakat sunî bir çözüm sürecine girilmiştir. Böylece İngiltere ve Rusya'nın görüşleri doğrultusunda hazırlanan Erzurum Anlaşmasının müsveddesi 1846 yılında Osmanlı Devleti ve İran'a sunulmuştur¹⁶. Anlaşma Zuhab ve Süleymaniye eyaletlerinin Osmanlıya bırakılması karşılığı, Muhammara Nehri, limanı ve Abadan adasının İran'a terk edilmesini; İran'a terk edilen bu yerler dışında Şattü'l-Arap Nehri üzerinde Osmanlı'nın mutlak hâkimiyetinin tanınmasını ve karşılıklı bir anlaşmaya varılması için sınır belirleme komisyonunun faaliyetlerini sürdürmesini öngörüyordu¹⁷. Fakat Osmanlı Devleti,

her türlü ticari mal ve bu bölgeden dışarıya ihraç edilen malların da tümünün vergisi Basra Gümrüğü'ne ödenmekteydi. Bu yüzden Muhammara'nın kaybedilmesi bahsedilen vergi gelirlerinin büyük kısmını oluşturan bir bölgenin, üstelik de İran gibi ezeli bir düşmana karşı, kaybedilmesi anlamına geliyordu. *Aynı eser*, s.11-12. Bu durum Osmanlı Devleti açısından hayati önem taşımaktaydı. Nitekim Muhammara'nın İran hâkimiyetine geçmesi ihtimalini Derviş Paşa "Muhammara İrânlıda kalır ise Basra harab olur" şeklinde değerlendirmektedir. *Aynı eser*, s.12.

¹² Sir Arnold T. Wilson, *The Persian Gulf*, London 1959, s. 264; Cengiz Orhonlu, Türhut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirleri'nde Nakliyat", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.XIII, İstanbul 1968, s.101.

¹³ *Aynı makale*, s.101.

¹⁴ Wilson, *a.g.e.*, s.265.

¹⁵ Schofield, *a.g.m.*, s.76.

¹⁶ Hurşid Paşa, *Tahdid-i Hudud-ı İraniye memuriyetiyle fi 28 Sefer sene 65 ve fi 11 Kanun-ı Sani sene 64 tarihinde taraf-ı Devlet-i Aliyye'deni'zam buyurulmuş olan müteveffa Derviş Paşa ile birlikte bulunan Ankara Valisi esbak Müteveffa Hurşid Paşa tarafından kaleme alınmış olan layihadır*, Dersadet 1300, s.2.

¹⁷ Hünseler, *a.g.m.*, s.11; Melamid *a.g.m.*, s.352; Sayyar Al-Jamil, "İraçî-Iranian Boundary and Territorial Disputes", *Arab-Iranian Relations*, Beyrut 1998, s.260; Schofield, *a.g.m.*, s.77; Kaikobad, *a.g.e.*, s.17. 1847 yılında imzalanan Erzurum Anlaşması'nın tam metni için bkz. Khalid Al-Izzi, *The Shatt al-Arab River*

anlaşmada bir çok muğlak nokta olduğunu ifade ederek arabulucu devletlerden İran'ın anlaşma maddelerinde söz edilen yerler dışında Şattü'l-Arap bölgesi üzerinde daha başka iddialarda bulunmamayı taahhüt etmesini istemiştir¹⁸. Arabulucu devletlerin baskısıyla İran, Osmanlı'nın bu talebini "açıklayıcı nota" ile kabul etmiş ve 21 Mart 1848 tarihinde Erzurum Anlaşması taraflarca onaylanmıştır¹⁹. Anlaşmanın onaylanmasının ardından İngiltere, Rusya, İran ve Osmanlı Devleti temsilcilerinden oluşan bir sınır belirleme komisyonu tayin olunmuştur. Fakat komisyon çalışmaları esnasında İran'ın açıklayıcı notayı tanımadığını yeniden ilan etmesi, Kırım Savaşı (1853-56) ve İngiliz-İran Savaşı (1856-57)²⁰ nedeniyle bu girişim de sonuçsuz kalmıştır²¹. 1869 yılında İngiltere ve Rusya tarafından hazırlanan ve Osmanlı-İran sınırını ilk defa olarak kağıt üzerinde gösteren ortak harita/Identical Map Osmanlı ve İran'a sunulmuştur²². Aynı yıl taraflar karşılıklı yaşanan sınır ihlalleri üzerine bu tarihte mevcut olan statükonun muhafaza edilmesi konusunda anlaşmaya varmış ve statükonun korunması 1871 tarihinde yeniden teyid edilmiştir²³. 1875 tarihinden Osmanlı, İran, İngiltere ve Rusya delegelerinden oluşan yeni bir sınır belirleme komisyonu faaliyete geçmiş fakat komisyonun çalışmaları da 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle başarıya ulaşamamıştır²⁴.

1847 Erzurum Anlaşması ve akabinde gelişen fenni sınır belirleme sürecinin başarısızlıkla sonuçlanması ve mevcut probleme hâlihazırda bir çare üretememesi, Rusya ve İngiltere'nin bölgede gelişen çıkarları doğrultusunda, Osmanlı-İran sınır sorununun çözümü için yeniden çeşitli çarelerin aranmasını beraberinde getirmişti. Rusya, İran'ın Azerbaycan bölgesinde bir nüfuz alanı yaratmak isterken, İngiltere de güney İran'da elde etmiş olduğu nüfuzu sağlamlaştırmak istiyordu. Bu iki eğilim İngiltere ve Rusya devletlerinin 1907 yılında yaptıkları bir anlaşmayla İran'ı üç nüfuz bölgesine ayırmalarıyla sonuçlandı. İran'ın; Süleymaniye'nin bir kısmını da içine alan kuzey kesimi Rus, 32. enlemden başlayarak Basra Körfezine kadar ulaşan güney kesimi ise İngiliz nüfuzuna bırakılmıştı. Bu iki nüfuz alanının ortasında kalan ve Süleymaniye sancağının bir kısmıyla Zuhab ve Huveyze sınırlarına tesadüf eden kısım ise tarafsız bölge olarak tasarlanmıştı²⁵.

Dispute, Baghdad 1972, s.123-125.

¹⁸ Hurşid Paşa, *Tahdid-i Hudud-ı İraniye*, s.3.

¹⁹ Hünseler, *a.g.m.*, s.11; İzzi, *a.g.e.*, s.10; Schofield, *a.g.m.*, s.79; Hurşid Paşa, *Tahdid-i Hudud-ı İraniye*, s. 4; Zekeriya Kuşun, "19. Yüzyıl Ortalarında Bayezid Sancağı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2000, S.2, s.104.

²⁰ Bu savaş esnasında İngiltere, 1857 yılında Muhammara'yı işgal etmiştir. Sir Arnold T. Wilson, *The Persian Gulf*, London 1959, s.257.

²¹ Gökhan Çetinsaya, "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı-İran İlişkileri", *KÖK Araştırmalar*, Ankara 2000, s.12; Standish, *a.g.m.*, s.339.

²² Richard Schofield, "Narrowing the frontier: mid-nineteenth century efforts to delimitand map the Perso-Ottoman border", *Warand Peace in Qajar Persia*, (ed. Roxane Farman farmaian), London 2008, s.413.

²³ Sabri Ateş, *Empires at the Margin: Towards a History of the Ottoman-Iranian Borderland and the Borderland Peoples, 1843-1881*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, New York University 2006, s.276.

²⁴ Schofield, "Narrowing the Frontier", s.165-170; Ateş, *a.g.t.*, s.293-297.

²⁵ Ateş, *a.g.t.*, s.442; Richard Schofield, "Laying it down in stone: delimiting and demarcating Iraq's bound ariesby mixed international commission", *Journal of Historical Geography*, 34 (2008), s.415. 1907

1908 yılında İran'ın güneyinde petrol bulunması da İngiltere için bölgenin önemini arttıran bir başka etken olmuştur. İngiliz William D'Arcy, uzun çabalardan sonra 1901 tarihinde İrandan petrol arama imtiyazı almayı başarmış ve önce Kasr-ı Şirin'de daha sonra ise Huveyze'de çalışmalara başlamıştı²⁶. 1908 yılında, Burma Petrol Şirketi ve Sir John Cargill'den sağlanan fon sayesinde, Huzistan eyaletinde yapılan çalışmalar neticesinde Mescid-i Süleyman'da petrol aramalarında başarı sağlanmış ve bulunan geniş petrol kaynaklarını işletmek üzere 1909 yılında İngilizler'e ait "Anglo-Persian Oil Company Limited" kurulmuştur²⁷. Mescid-i Süleyman'da petrolün keşfinden sonra bu petrolün taşınma ve pazarlanma süreçleri gündeme gelmeye başlamış ve petrolün buradan denize taşınması için boru hatları inşa projesi ortaya atılmıştır. Bu projenin yapımına 1909 tarihinde başlanmış ve 1912 tarihinde bu boru hattı tamamlanmıştır²⁸. Çıkarılan petrolün işlenmesi için Muhammara yakınlarındaki Abadan adasında bir de rafineri inşa edilmiştir. Rafinerinin inşasına 1910 yılında başlanmış ve üç sene içerisinde bitirilmiştir²⁹. Bu gelişmeler Şattü'l-Arap ve Karun Nehri'nde ticari ulaşımın artmasına yol açmıştı. Nitekim petrol üretimindeki bu artışı karşılamak için kullanılması zorunlu olan metallerden üretilen ağır donanımların yüklenip, boşaltılmasını sağlayacak kullanışlı bir limanın gerekliliği Muhammara'yı, Karun ve Şattü'l-Arap Nehri'ne gelen tüm gemiler için mecburi bir uğrak yeri hâline getirmiştir³⁰. Bu da Şattü'l-Arap bölgesinde sınır sorununun bir istikrara kavuşturulmasını sömürge devletleri açısından kaçınılmaz kılıyordu.

Bu dış faktörlerin yanı sıra İran'da 1905'de, Osmanlı'da ise 1908'de meşrutiyetin ilan edilmesi, bu iki devleti uluslararası arenada dışarıdan gelecek etkilere daha kırılkan ve güçsüz bir hâle getirmiştir³¹. Üstelik Osmanlı'da meşrutiyetin ilanı akabinde gerçekleşen 31 Mart vakası ile II. Abdülhamid tahttan indirilmiş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümet içerisindeki nüfuzu artmıştı. İttihat ve Terakki hükümetinin İngiltere ile ittifak kurmak adına bu devlete taviz vermeye meyilli bir politika izlenmesi de Şattü'l-Arap sorununun gidişatını belirleyen faktörlerden biri olmuştur.

Tüm bu gelişmeler sonucu İngiltere ve Rusya, İran ve Osmanlı Devleti üzerinde sınırın yeniden belirlenmesi konusunda baskılarını arttırmaya başlamıştır³². Bu baskılar 1911 tarihinde sonuç vermiş ve Osmanlı hükümeti İran'a aralarındaki sınırın

Anlaşması'nın tam metni için bkz. J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Nearand Middle East*, Vol.I, Princeton 1956, s.265-267.

²⁶ Stephen Hemsley Longrigg, *Oil in the Middle East*, London-New York-Toronto 1954, s.17.

²⁷ Aynı eser, s.19; F.R.C. Bagley, "A Bright Future After Oil: Damsand Agro-Industry in Khuzistan", *The Middle East Journal*, C. XXX/1, 1979, s.26.

²⁸ Longrigg, *a.g.e.*, s.20.

²⁹ X de Planhol, "Abadan", *EI*, Leiden 1982, I, s.53.

³⁰ Alexander Melamid, "The Shatt Al-Arab Boundary Dispute", *The Middle East Journal*, C.XXII/3, 1968, s.353.

³¹ İran Meşrutiyet Devrimi'nin Osmanlı-İran sınır meselelerine etkisi konusunda detaylı bilgi için bkz. Firoozeh Kashani-Sabet, *Frontier Fictions: Shaping the Iranian Nation, 1804-1946*, Princeton 1999, 101-144.

³² Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (YA.HUS)* 518/44.

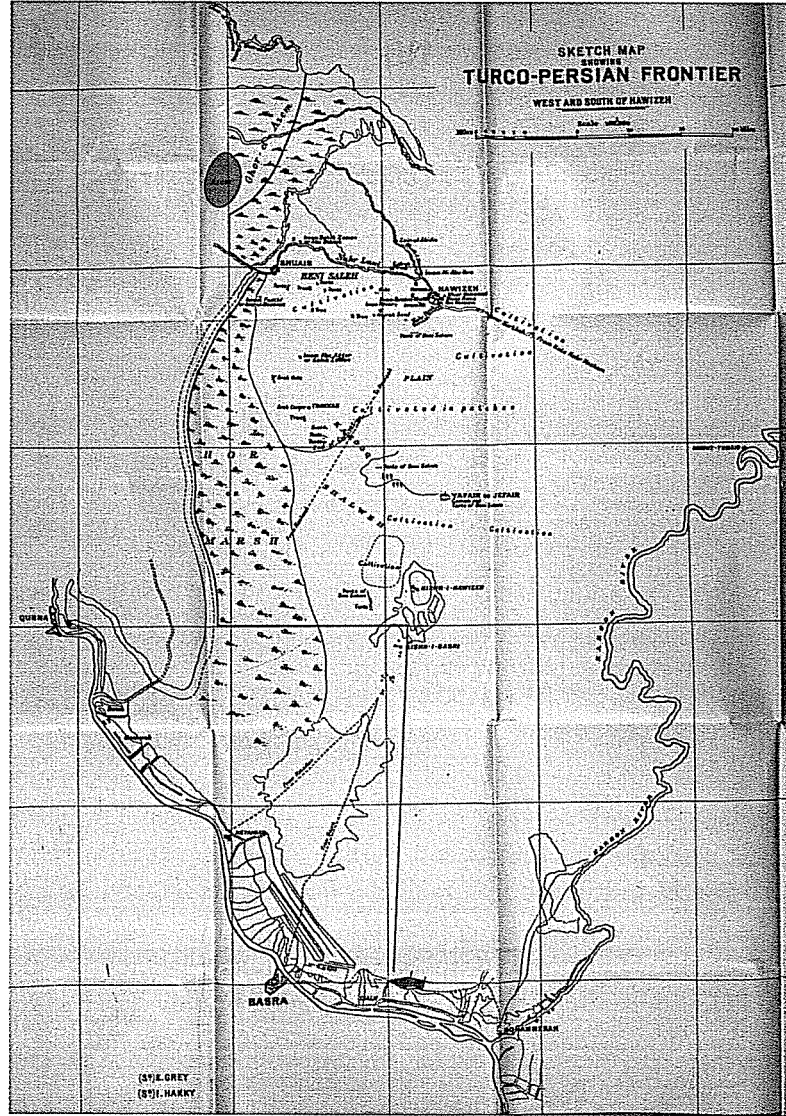
kesin bir şekilde belirlenmesini müzakere etmek üzere bir teklif götürmüştür³³. Yapılan görüşmeler neticesinde taraflar 21 Kasım 1911'de Tahran Protokolünü imzalanmışlardı. Tahran Protokolü iki hükûmet tarafından tayin edilecek olan delegelerin Osmanlı-İran sınır hattını belirlemelerini ve daha sonra kurulacak fenni bir komisyonun, nihai sınırı ilk komisyonun müzakereleri sonucunda ortaya çıkan esaslar üzerine yerinde tatbik etmesini içeriyordu. Protokolde ayrıca, tarafların müzakereler sonucu anlaşmaya varamadıkları tartışmalı noktaların, bütün meselenin nihai olarak çözüme ulaşması amacıyla, Hague Hakem Mahkemesine havale edileceği belirtilmekteydi.

1911 Tahran Protokolü'nün imzalanmasının ardından Osmanlı ve İranlı delegelerin bir araya gelerek sınırın belirlenmesi için müzakerelere başlaması gerekmektedir. Bununla birlikte İranlı delegelerden kaynaklanan sorunlar nedeniyle müzakerelere planlanandan geç başlanmıştı. Müzakerelerin başlamasının ardından ise Osmanlı ve İran delegeleri arasında anlaşmazlıklar baş göstermiştir. Bu anlaşmazlıkların temelinde yatan neden, İngiltere ve Rusya'ya mensup üst düzey diplomatik temsilcilerin üstü kapalı olarak İranlı delegeleri müzakerelerde takınacakları tavırlara dair yönlendirmeleriydi. Müzakerelerin tıkanma noktası ise 1847 Anlaşmasında tartışma konusu olmuş olan ve bu anlaşmanın geçersiz kalmasını sağlayan Muhammara meselesiydi. Osmanlı ve İran delegeleri arasında baş gösteren sorunlar ve Muhammara meselesinin sürekli tartışma konusu olması zaten duruma müdahale etmek için fırsat kollayan İngiltere ve Rusya devletlerini harekete geçirmiş ve bu devletler 1912 senesinde Osmanlı Devletine sorunun istekleri doğrultusunda çözülmesine yönelik eş zamanlı birer muhtıra vermişlerdi. İngiltere ve Rusya'dan aynı mealde alınan muhtıralar Osmanlı Devleti'nde adeta telaş yaratmış; hükûmet içerisinde tartışmalara ve fikir ayrılıklarına sebep olmuştu. Bu tartışmalarda Hariciye Nezareti, İngiltere ve Rusya muhtıralarının itirazsız kabul edilmesini savunurken Harbiye Nezareti, iki sömürgeci devletin rızası da sağlanarak, Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına uygun yeni arayışlara girilmesinden yana bir tavır sergilemiştir. Bu tartışmalar sonucunda Sadaret ve Hariciye Nezareti'nin görüşleri hükûmet içerisinde ağırlık kazanmıştır³⁴.

³³ BOA, *Hariciye Siyasi (HR.SYS) 700/2*, Lef 8.

³⁴ Komisyon müzakerelerinde İran ve Osmanlı üyeleri arasında çıkan anlaşmazlık, Osmanlı hükûmetinin bu konudaki tutumu ve Hariciye ile Harbiye Nezaretleri arasındaki görüş ayrılığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kurt, *a.g.t.*, s.42-78.

*Huveyyze
sınır hattı*

İran Devleti ile bu sorunlar gündemdeyken Osmanlı Devleti aynı zamanda ekonomik güçlüklerle de mücadele etmekteydi. Osmanlı içerisinde bulunduğu mali zorluklar nedeniyle gümrük gelirlerini arttırmak istiyor fakat bunu başarabilmek için “büyük devletler”in ve özellikle de İngiltere’nin onayına ihtiyaç duyuyordu³⁵. İngiltere ise Osmanlı’nın bu zaafından faydalanarak müzakereler esnasında iktisadi sorunların çözümünü, siyasi meselelerin halledilmesine bağlamıştı³⁶. Osmanlı Devletinin iktisadi talepleri karşısında İngiltere’nin çözümünü şart koştuğu konulardan biri

³⁵ Cevdet Küçük, “İran-İrak Hududunu Belirleyen 1913 Tarihli İstanbul Protokolü”, *Atatürk’e Armağan*, İstanbul 1981, s.246.

³⁶ Zekeriya Kurşun, *Basra Körfezi’nde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi Katar’da Osmanlılar (1871-1916)*, Ankara 2004, s.137.

de Muhammara sorunuydu. Bu anlamda Muhammara hakkında Londra'da yapılan müzakereler Osmanlı-İran sınırının güney kesiminin belirlenmesi açısından da önem taşıymaktaydı. Nitekim Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Londra'da başlayan müzakereler neticesinde 1913 tarihinde bu iki devlet arasında Muhammara sınırına dair bir beyanname imzalanmıştı. Osmanlı-İngiliz beyannamesi, Osmanlı Devleti lehine yapılan birkaç ufak değişiklik dışında İngiltere'nin 1912 senesinde Osmanlı hükûmetine vermiş olduğu notada bahsedilen sınırim kabulü anlamına gelmekteydi. Beyanname ile, İran'ın ısrarlarına rağmen Osmanlı ile İran devletleri arasındaki sınırın Şattü'l-Arap Nehri'nin ortasından geçmesi kabul edilmemiş ve nehir Osmanlı hâkimiyetine bırakılmıştı. Bunun yanı sıra Huveyze civarındaki sınır hattında, Basra ve Bağdad arasında mühimmat sevkiyatının rahatça yapılabilmesi için Osmanlı lehine değişiklikler kabul ettirilmişti³⁷. 1913 Osmanlı-İngiliz Beyannamesi imzalanmasının ardından derhâl tasdik edilerek yürürlüğe sokulmuştu³⁸. Böylece Osmanlı ile İran arasındaki son derece kritik olan Şattü'l-Arap bölgesi sınırı Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında çizilmiş oluyordu.

Osmanlı-İngiliz Beyannamesi'nin imzalanmasının hemen akabinde Osmanlı, İngiliz ve Rus yetkililer İstanbul'da buluşmuş ve Şattü'l-Arap da dâhil olacak şekilde Osmanlı-İran sınırının belirlenmesi hususunda müzakerelere başlamıştı. Söz konusu müzakerelere İran katılmamış ve dolayısıyla söz konusu bölge hakkında bizzat bir iddiada da bulunmamıştı. İran hükûmeti sadece, zaman zaman Tahran'daki İngiliz sefiri tarafından müzakereler hakkında bilgilendirilmekteydi. Aracı devletler de bu tutumdan dolayı, önce Osmanlı Devletini ikna edip sonra bu sınır tanımının tamamını kabul ettirmek üzere İran'a mutabakata varılan anlaşma metnini göndermeyi tercih etmiştir³⁹. Böylece yürütülen bu müzakereler neticesinde İstanbul'da 17 Kasım 1913 tarihinde Osmanlı ve İran devletleri arasında "İstanbul Protokolü" olarak da bilinen "Osmanlı-İran Sınır Belirleme Protokolü" imzalanmıştı. İstanbul Protokolü aslında 1913 Osmanlı-İngiliz beyannamesinin uygulanmasından başka bir şey değildi. Böylece İngiltere tarafından uzun uğraşlardan sonra Osmanlı Devletine kabul ettirilmiş olan sınır İran'a da kabul ettirilmiş oluyordu. 1913 İstanbul Protokolü Osmanlı-İran arasındaki sınırı kaba hatlarıyla belirliyor ve bu sınırın bölgede net bir şekilde uygulanarak sınır işaretlerinin yerleştirilmesi için de dört devletin delegelerinden oluşan karma bir fenni komisyon kurulmasını öngörüyordu. Üstelik fenni komisyonun sınırın nihai güzergahını ne şekilde tayin edeceği konusunda İngiltere ve Rusya lehine ciddi tavizler verilmişti. Buna göre sınırın bir kesimiyle ilgili Osmanlı ve İran komiserleri arasında bir anlaşmazlık çıkması durumunda bu komiserlerin kendi görüşlerini yansıtan bir fezlekeyi kırk sekiz saat içinde Rus ve İngiliz komiserlerine vermeleri gerekiyordu. Bunun üzerine İngiliz ve Rus komiserler özel olarak toplanarak anlaşmazlık konusu olan sorun hakkında hüküm ve karar vererek Osmanlı ve İran komiserlerine bildireceklerdi. İki aracı devletin vermiş

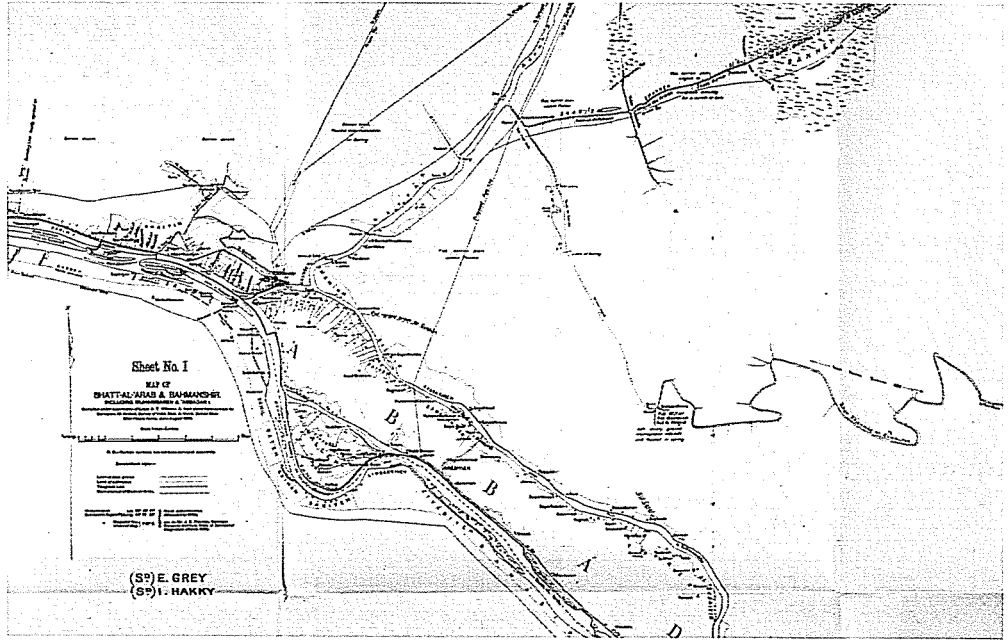
³⁷ 1913 tarihli Osmanlı-İngiliz Beyannamesi'nin tam metni için bkz. BOA, *HR.SYS* 113/10, Lef 3.

³⁸ BOA, *HR.SYS* 113/12, Lef1-9.

³⁹ Kaikobad, *a.g.e.*, s.49.

olduğu bu kararın itirazı olmayacak ve uygulanması zorunlu addedilerek tutanaklara geçirilecekti. Böylece belirlenen sınır Osmanlı ve İran devletlerine ait olmasına rağmen bu devletler karar alıcı olmaktan çıkarılarak sınırın belirlenmesinde seyirci rolüne indirgeniyordu⁴⁰.

*İstanbul
Anlaşması'nda
kullanılan
orjinal
Osmanlı-İran
sınır haritası
BOA, HR.SYS
113/23, Lef 2.*

İstanbul Protokolünün öngördüğü fenni heyet 1914 senesi başında Muhammara'da toplanarak çalışmalarına başlamış ve I. Dünya Savaşının patlak vermesine kadar da çeşitli aksiliklere ve komisyonun çalışmalarının durdurulması düşüncelerine rağmen kesintiye uğramadan faaliyetlerini sürdürmüştür. Böylece Ocak ayının ortalarında faaliyetlerine başlayan komisyon, Kasım ayının sonuna kadar, sonuncusu Rusya ve Osmanlı Devleti arasında savaş çıkmasından yirmi dört saat önce yerleştirilmiş olmak üzere 227 sınır işareti inşa etmiş ve Kotur arazisinin küçük bir kısmı dışında tüm Osmanlı-İran sınır güzergahını belirlemiştir⁴¹. I. Dünya Savaşı ile birlikte bölge İngiliz işgaline uğramıştır. Şattül-Arap bölgesi üzerindeki İngiltere hâkimiyetinin 1915 yılından itibaren perçinlenmesine rağmen Osmanlı hükûmeti, Şattül-Arap bölgesine dair umutlarını sürdürmüştür. Osmanlı Hariciyesi savaş sonrasında galip ve mağlup tarafların müzakerelerde bulunacaklarını ümit ederek bölgenin savaş sonrasında ne şekilde yapılanması gerektiğine dair uzmanlara raporlar hazırlatmış fakat I. Dünya Savaşı'nın neticeleri Osmanlı Devleti'nin umduğu gibi olmamıştır.

⁴⁰ 1913 İstanbul Protokolü'nün tam metni için bkz. BOA, HR.SYS 720/11, Lef 46.

⁴¹ Al-Izzi, *a.g.e.*, s.17. Fenni komisyonun faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kurt, *a.g.e.*, s.105-136.

Kaynakça

- Babialı Hariciye Nezareti, *Muhammara Meselesi*, Matba'a-i Amire 1334.
- Bagley, F.R.C., "A Bright Future After Oil: Dams and Agro-Industry in Khuzistan", *The Middle East Journal*, C. XXX/1, 1979.
- Baram, Amatzia, "Shatt Al-Arab", *EI*, Leiden 1996, IX, 368.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (YA.HUS)* 518/44.
- BOA, *Hariciye Siyasi (HR.SYS)* 700/2, Lef 8.
- BOA, *HR.SYS* 113/10, Lef 3.
- BOA, *HR.SYS* 113/12, Lef 1-9.
- BOA, *HR.SYS* 720/11, Lef 46.
- ALİ MUHAMMED AMİR ES-SEYYİD, *Muhammara ve Vahdet-i Osmaniye yahud Mesrutiyete Bir Hizmet*, Kahire 1911/1329.
- ATEŞ, Sabri, *Empires at the Margin: Towards a History of the Ottoman-Iranian Borderland and the Borderland Peoples, 1843-1881*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, New York University 2006.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı-İran İlişkileri", *KÖK Araştırmalar*, Ankara 2000.
- EDMONDS, C. J., "The Iraqi-Persian Frontier: 1639-1938", *Journal of the Royal Society for Asian Affairs*, C. VI, 1975.
- FİROOZEH KASHANİ-Sabet, *Frontier Fictions: Shaping the Iranian Nation, 1804-1946*, Princeton 1999.
- HARRISON, J. V., "The Shatt-el-Arab", *Asian Affairs*, Germany 1942, C. XXIX.
- HUREWITZ, J.C., *Diplomacy in the Near and Middle East*, Vol. I, Princeton 1965.
- HURŞİD PAŞA, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, İstanbul 1997.
- HÜNSELER, Peter, "The Historical Antecedents of the Shatt al-Arab Dispute", *The Iran-Iraq War*, Beckenham 1984.
- KAİKOBAD, Kaiyan Homi, *The Shatt-al-Arab Boundary Question*, Oxford 1988.
- KELLY, J.B., *Britain and the Persian Gulf 1795-1880*, Oxford 1968.
- KHALİD AL-IZZİ, *The Shatt al-Arab River Dispute*, Baghdad 1972.
- KURŞUN, Zekeriya, "19. Yüzyıl Ortalarında Bayezid Sancağı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 2, İstanbul 2000.
- KURŞUN, Zekeriya, *Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar (1871-1916)*, Ankara 2004.
- KURT, Burcu, *Ortadoğuda Bir İstikrarsızlık Unsuru: Şattül-Arap Sorunu*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- KÜÇÜK, Cevdet, "İran-İrak Hududunu Belirleyen 1913 Tarihli İstanbul Protokolü", *Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981.

- LONGRIGG, Stephen Hemsley, *Oil in the Middle East*, London-New York-Toronto 1954.
- MCLACHLAN, Keith, "The Iran-Iraq Boundary Question", *The Iranian Journal of International Affairs*, C.III-IV, 1993-94.
- MELAMİD, Alexander, "The Shatt Al-Arab Boundary Dispute", *The Middle East Journal*, C.XXII/3, 1968.
- MUSTAFA ABDÜLKADİR EN-NECCÂR, *et-Tarihü's-Siyasi: li-İmareti Arabistan el-Arabiye: 1897-1928*, Kahire Tarihsiz.
- MUSTAFA AL-NAJJAR- Najdat Fathi Safwat, "Arab Sovereignty Over the Shatt Al-Arab During the Ka'bide Period", *The Iran-Iraq War*, Beckenham 1984.
- ORHONLU, Cengiz, Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.XIII, İstanbul 1968.
- R. M. Savory, "Khurramshahr", *EI*, Leiden 1979, V, 65.
- SAYYAR AL-JAMİL, "Iraqi-Iranian Boundary and Territorial Disputes", *Arab-Iranian Relations*, Beirut 1998.
- SCHOFIELD, Richard, "Interpreting a Vague River Boundary Delimitation: the 1847 Erzurum Treaty and the Shatt al-Arabbe fore 1913", *The Boundaries of Modern Iran*, London 1994.
- SCHOFIELD, Richard, "Laying it down in stone: delimiting and demarcating Iraq's boundaries by mixed international commission", *Journal of Historical Geography*, 34, 2008.
- SCHOFIELD, Richard, "Narrowing the frontier: mid-nineteenth century efforts to delimit and map the Perso-Ottoman border", *War and Peace in Qajar Persia*, (ed. Roxane Farman farmaian), London 2008.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, "Şat", *Kâmûsu'l-Âlâm*, C. IV., İstanbul 1308.
- TUNCEL, Metin, "Dicle", *DİA*, C.9, İstanbul 1994.
- TUNCEL, Metin, "Fırat", *DİA*, C. 13, İstanbul 1996.
- WILSON, Sir Arnold T., *The Persian Gulf*, London 1959.
- X DE PLANHOL, "Abadan", *EI*, I, Leiden 1982.

İNGİLTERE’NİN HİNDİSTAN ROTALARI VE BU ROTALARDAN BİRİ OLAN FIRAT NEHRİ PROJESİ’NİN MEHMET ALİ PAŞA SORUNU KONTEKSİNDE GÖSTERDİĞİ GELİŞİM

Dr. Serkan Demirbaş - İngiltere East Anglia Üniversitesi

Chesney

İngiltere Devleti’nin en önemli sömürgesi olan Hindistan’a ulaşma noktasında 19. yüzyılda çalışmalar yürüten meşhur görevliler Chesney ve Andrew, yılların deneyimi ile hazırladıkları kitapçıkta, içinde buldukları çağın en büyük meselesinin “zamandan nasıl tasarruf edecekleri” olduğunu belirtiyor ve sıklıkla tekrar edilen “bilgi güçtür” söyleminin eksik olduğunu, zamanlarında bu söze “zaman güçtür” ibaresinin eklenmesi gerektiğini vurguluyorlardı¹.

Gerçekten de gerçekleştirdiği Sanayi Devrimi ile büyük bir hammadde ve ürettiklerini satacağı pazar arayışında olan İngiltere için sömürgelerine ulaşma noktasında kazanacağı her zaman dilimi, milyonlarca pound ve dünya arenasında kazanacağı itibar olarak geri dönecekti. Bu cümleden hareketle, sömürgelerinin

en parlaklarından fakat mesafe olarak en uzaktakilerinden biri olan Hindistan’a ulaşmanın, İngiliz tüccarlar ve devlet adamları açısından ne kadar hayati olduğu gayet açıktır. Bu önem nispetinde, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, topraklarında büyük menfaatler barındıran bu sömürgesine, üç “en” yani en kısa, en ucuz ve en güvenli yollardan varmak amacı ile bir çok proje üzerinde çalışılmıştır. Yapılan bu çalışmaların, 1835 yılında, başarısız olsa bile, en ciddi ve en somut hâline bürüneceği çalışma olan Fırat Nehri Projesi’ni, o zaman diliminde bölge üzerindeki bütün

¹ Foreign and Commonwealth Office Collection, *Suez and Euphrates Routes*, The University of Manchester, The John Rylands University Library, 1867, s. 354.